

HEGELI MARXIZMUS TRAGIKUS HANGNEMBEN

KAPELNER ZSOLT

Tamás Gáspár Miklós: Antitézis

Válogatott tanulmányok 2001–2020

Fordította és szerkesztette: Sipos Balázs

Pesti Kalligram, Budapest, 2021. 456 oldal, 4990 Ft

Tamás Gáspár Miklós *Antitézis* című kötete a szerző marxista fordulata után, 2001 és 2020 között született, nagyrészt eredetileg angol nyelven megjelent tanulmányait tartalmazza. Bár e tanulmányok terjedelmes részét eszme- és politikatörténeti elemzések, politikai reflexiók teszik ki, a szerkesztői előszó mégis elsődlegesen filozófiai, közelebbről politikafilozófiai írásokként azonosítja őket. Joggal gondolhatjuk tehát, hogy e gazdag és sokrétű kötet célkitűzése mindenekelőtt egy marxista filozófiai perspektíva felmutatása, amely érvényes belátásokkal szolgál a jelenkor társadalmi és politikai kihívásainak megértéséhez és talán megoldásához is. Természetesen a kötet több év különbséggel született szövegeinek célja eredetileg nem egy egységes filozófiai koncepció kifejtése volt, a szerző álláspontja idővel módosult, a később született tanulmányok gyakran nyíltan felülbírálják a korábbiakat. Mégis úgy vélem, hogy e szövegek különbözőségük és ellentmondásaik ellenére is kirajzolnak egy többé-kevésbé koherens elméleti álláspontot. A következőkben a célom ennek az álláspontnak a kifejtése, fő állításainak azonosítása, és annak elemzése, hogy miként illeszkedik a marxista filozófia hagyományába és jelenkori nemzetközi kontextusába, illetve mennyiben gondoljuk meggyőzőnek, tarthatónak vagy elméleti szempontból termékenynek.

POSZTFASIZMUS, ETNICIZMUS, KAPITALIZMUS

Ha a kötetből csakugyan kiolvasható egy egységes filozófiai koncepció, úgy rekonstrukciójához érdemes a következő állításból kiindulni: „a modern társadalom a kapitalizmus világtörténelmi kihívó-

ja vagy ellenfele, a nemzetközi munkásmozgalom kihunyásával mindenestül megváltozott” (393. old.). A XX. században zajlik a tágan értett nemzetközi munkásmozgalom hosszú haláltusája,¹ amely legkésőbb 1914-ben kezdődik a német szociáldemokrácia és a militarista nacionalizmus kiegyezésével az első világháborúban. Ezután a munkásmozgalom klasszikus formájában már nem történelemformáló erő, ám még ebben az élőholt formában is kísérti a századot, megihleti 1917–23 kommunista forradalmait, 1968 lázadásait, hogy végső halotti bizonyítványát 1989 és a valóban létező szocializmus összeomlása állítsa ki. A kapitalizmus kihívó nélkül maradt, aminek következményei beláthatatlanok és aggasztók. Hiszen míg a nemzetközi munkásmozgalom eltűnik, megmaradnak mindazok a problémák, a kapitalizmus rendszerének mindazon jellegzetességei, amelyek eredetileg létre hívták: nem elsődlegesen a globális kapitalizmust jellemző egyenlőtlenség vagy nyomor – ahogy azt a globális kapitalizmus olyan közismert jelenkori kritikusai hangsúlyozzák, mint Thomas Piketty –, hanem mindenekelőtt az elidegenedés és vele szoros összefüggésben a tőke személytelen – jelenkori filozófiai zsargonban: strukturális – uralma² az egyénen.

Életünket továbbra is maguk alá gyűri a globális kapitalizmus kérlelhetetlen, önjáró mechanizmusai. Egyéni és társadalmi létezésünk kereteit továbbra is olyan struktúrák és folyamatok – a tőke önmozgásának és újratermelésének folyamata – határozzák meg, amelyeknek, bár mi hozzuk őket létre, nem vagyunk urai, és tekintet nélkül vágyainkra, akaratumunkra és szükségleteinkre, bekebelezik létünk egészét. Vegyük az automatizáció sokat tárgyalt problémáját. A kapitalizmus olyan társadalmi rendet hoz létre, amelyben a megélhetés legitím forrása kizárólag a bérmunka vagy a tőkejövedelem lehet, és a tőkejövedelem kis-számú birtokosa – a tőkésosztály – a profit növelésének kényszere miatt mindegyre a bérek leszorításán, illetve a bérmunka kiiktatását lehetővé tévő technológiai újítások – például az automatizáció és a digitalizáció – bevezetésén fáradozik. Az eredmény: miközben mind a tőkejövedelem, mind a bérmunka egyre szűkülő társadalmi rétegek kiváltsága, a munkából, és így a megélhetésből, végül pedig a társadalom életéből kiszoruló tömegei pedig egyre gyarapodnak, addig a profitráta süllyedő tendenciája³ mind instabilabbá teszi és válságokba sodorja a tőkés gazdaságot. (382. old.) Hogy kinek jut megélhetés, munka, kinek kell a napi betevő miatt aggódnia,

¹ ■ A kötet különböző tanulmányai más és más időpontban jelölik meg a nemzetközi munkásmozgalom, illetve a valódi szocializmus halálát: 1914 (404. old.), az 1970-es évek közepe (50. old.), de 1989 is megemlíthető.

² ■ A fogalmat részletesen elemzem a következő tanulmányban: Kapelner Zsolt: Absztrakt munka és strukturális uralom. *Korunk* 59 (2018), 59–74. old.

³ ■ TGM elemzésében nem használja a marxi terminust.

rettegnie, hogy ki mikor kerül utcára, mikor válik polgártársai között számkivetetté, arról a vakszerencse és egy önmagát válságba sodró, kiszámíthatatlan, ám egyúttal sorsunk fölött uralkodó és uralhatatlan, irracionális folyamat, a „termelés anarchiája”⁴ dönt.

E növekvő káosz és kiszolgáltatottság igazolásra, legitimációra szorul. Az 1989 után uralkodóvá váló, a piac kapcsán optimista, és az állami beavatkozással szemben szkeptikus, a szabadság fogalmára építő retorika – amelyet TGM szerint helytelenül nevez a közbeszéd „neoliberalizmusnak” – egyre hiteltelebb. Amint a megélhetés kiváltságában részesülő kevesek és a társadalomból kihulló tömegek közötti hierarchikus viszony egyre nyilvánvalóbbá válik, úgy tesz szert hegemoniára – és pedig nem csupán elvéve előforduló zsarnoki rezsimokban, nem csak szélsőjobboldali pártok, fajgyűlölők kisszámú, földalatti csoportjainak körében, hanem mindinkább a jelenkori társadalmak általános szervezőelvéként – a helyzetnek leginkább megfelelő ideológiai konstelláció vagy politikai logika: a *posztfasizmus* és vele szoros összefüggésben az *etnicizmus*.

A posztfasizmus olyan társadalomszervező elv, amely a fasizmushoz hasonlóan nem a kapitalizmus által létrehozott hierarchiák és embertelenség elfedésére törekszik, hanem *biopolitikai*,⁵ többnyire faji alapú igazolásukra.⁶ Lemond a fasizmus mitikus-forradalmi díszleteiről és többé nem tulajdonít önmagának világtörténeti küldetést. Ehelyett a kapitalista társadalom rendjéből kihullott, értéktelennek és biológiailag alacsonyrendűnek ítélt embertömegek kizárása a méltósággal és jogokkal bíró emberi lények köréből – „az állampolgárok morális és biopolitikai alapú haszontalanná tétele, méghozzá vadállati kegyetlenséggel” (391. old.) – a dolgok magától értetődő, természetes és kritikán felül álló rendjének részeként mutatkozik.

Ezáltal a posztfasizmus – ebben is a fasizmust követve – maga mögött hagyja a nacionalizmus fogalmi keretrendszerét is, amelyben – állítja TGM – a nemzet fogalma eredetileg még egy felvilágosodás által ihletett, univerzalista szabadságfilozófia részét képezte, és helyette az etnicizmust teszi meg vezérelvé. Az etnicizmus elutasít minden, a felvilágosodásra jellemző univerzalista törekvést, a felszabadulás, az emancipáció fogalmát. Szemben a nemzettel, az *ethnie* nem egy egyetemes érvényű szabadságfilozófia fogalma. Alig-alig tekinthető fogalomnak, minthogy az etnicizmus számára „fogalom nincs, csupán a történelmi vakvéletlen által összerántott emberek esetleges halmazának önérvényesítése vagy akaratának létezése” (412. old.). Az *ethnie* pusztán egy ilyen esetleges halmaz megjelölése, nem bír önmagán túlmutató jelentőséggel, nem része semmiféle filozófiai programnak vagy elméletnek, a létezés egy fogalmilag megragadhatatlan, primordiális szférájához tartozik: „[a]z *ethnie* az, ami” (uo.). Az etnicizmus perspektívájából a kapitalizmus társadalmi valósága is megérthetetlen, fogalmilag megragadhatatlan,

ezért a racionális kritikának alá nem vehető pusztán lét karakterét ölti, így menekül meg az igazolás kényserétől.

A posztfasizmus és az etnicizmus nem szép új világgként mutatja fel a kihívó nélkül maradt globális kapitalizmus rendszerét, hanem elkerülhetetlen, alternatíva nélküli szükségszerűségként. Ha elfogadjuk TGM – véleményem szerint meggyőző – elemzését, úgy felmerül a kérdés: vajon a történelem egét elborító sötét felhők mögött felderenghet-e még a szabadság, az emancipáció hajnala? Ahhoz, hogy megértsük, milyen válasz adható e kérdésre az *Antitézis* filozófiai koncepcióján belül, pontosabb képet kell kapnunk arról, milyen értelemben is intézett kihívást a nemzetközi munkásmozgalom a kapitalizmussal szemben, és egyáltalán miként gondolható el a kapitalizmus kihívása TGM szerint.

ROUSSEAU-I ÉS MARXI SZOCIALIZMUS

Mi is voltaképpen, illetve mi volt a nemzetközi munkásmozgalom, avagy „a valóságos szocializmus, azaz a forradalmi proletármozgalom” (50 old.), a kapitalizmus történelmi kihívója? A munkásmozgalom fogalmának körvonalai a kötetben mindvégig valamelyest homályosak, ám a szövegből kirajzolódó kép alapján ide sorolhatjuk a XIX. század szocialista, kommunista és anarchista mozgalmait, a szakszervezeti mozgalmat, a szociáldemokráciát, alighanem 1917–23 kommunista-szocialista forradalmi mozgalmait és – némiképp kétes jogállású utódként – a valóban létező szocializmust.

Mi kapcsolja egybe ezeket az egymástól gyakran nagyon is különböző, sőt egymással szemben ellenséges mozgalmakat és szervezeteket? Ahogy TGM megjegyzi: „Kívülről nézve a munkásmozgalom vegyes szervezetek halmaza volt, amelyet egy kizsákmányolt, elnyomott és politikai képviselet nélküli osztály számára hoztak létre avégett, hogy javítsanak a sorsán.” (346. old.) E külső nézőpontból felvázolt meghatározás azonban csakhamar látszatnak bizonyul. A nemzetközi munkásmozgalom tagjai, azaz „a proletárok – az ilyen megnevezés az előző századfordulón

4 ■ Karl Marx: *A tőke: a politikai gazdaságtan bírálata*. 1. kötet. Rudas László és Nagy Tamás ford. Szikra, Bp., <https://mek.oszk.hu/04700/04724/#>

5 ■ TGM a biopolitika fogalmát szándéka szerint „foucault-i és agambeni értelemben” (381. old., 11. lábjegyzet) használja. Ez azonban problematikus, amennyiben a biopolitika foucault-i és agambeni fogalma közel sem tekinthető ekvivalensnek, TGM pedig nem ad részletesebb elemzést arról, mit is ért pontosan biopolitkán.

6 ■ Az *Antitézis* nem tartalmazza a posztfasizmus TGM-i fogalmát bevezető, 2000-ben megjelent tanulmányt: On Post-Fascism. *Boston Review*, 2000. június 1. (<http://boston-review.net/world/g-m-tamas-post-fascism>)

7 ■ Jean-Jacques Rousseau: *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól*. Kis János ford. In: *Uő: Politikafilozófiai írások*. Atlantisz, Bp., 2017. 111. old.

8 ■ Jean-Jacques Rousseau: *Politikai töredékek*. Bakcsi Botond ford. In: *Uő: Politikafilozófiai írások*. Atlantisz, Bp., 2017. 458. old.

egyét jelentett azzal, hogy szocialista, kommunista vagy anarchista” (349. old.) – nem arra törekedtek, hogy a kapitalizmus által létrehozott hierarchiák aljára szorultakat e hierarchia tetejére segítsék, hanem hogy az elnyomottak érdekeinek érvényesítésével magát a hierarchiát semmisítsék meg egyszer és mindenkorra: „a fiatal Marxszal együtt meg voltak róla győződve, hogy a munkásosztály valamennyi osztály fölbomlásának előhírnöke” (350. old.), így tevékenységük „nem önképviselet (önreprezentáció) volt [...], hanem magáért az emberiségért vívott küzdelem.” (Uo.). De mi e küzdelem célja? Ahogy a kötet elméleti szempontból egyik legkidolgozottabb tanulmánya megállapítja: a nemzetközi munkásmozgalm e tekintetben mindig mélyen megosztott volt.

Az *Igazság és osztály* című, központi jelentőségű tanulmány kulcsállítása a következő: „A szocialista törekvések valamennyi változatát be lehet – és kell – sorolni két alapeset valamelyikébe; az egyiket Rousseau indította útjára, a másikat Marx.” (114. old.) A rousseau-i szocializmus arra az elképzelésre épül, hogy a fennálló társadalmi hierarchiák által elnyomott nép egy tiszta, autentikus és morálisan felsőbbrendű életforma képviselője: „Rousseau elmélete arra enged következtetni, hogy

a népben önálló kultúra és önálló morál szunnyad, olyan kultúra és morál, amely valamennyi jóhiszemű emberben rokonszenvet és együttérzést kelt.” (121. old.) Az emancipatorikus politika feladata ennek az elnyomott és autentikus népi moralitásnak a fölszabadítása és uralkodóvá tétele. A rousseau-i szocializmus azonosítja az elnyomott népet a munkásosztállyal és céljaként a munkásosztály elnyomott kultúrájának és erkölcsének általános társadalmi mércévé emelését jelöli meg.

Érdeemes röviden kitérni arra, mennyiben helyénvaló e felfogást rousseau-iként leírni. Azt a nézetet, amely szerint az elnyomottak, a nép, avagy a munkásosztály azon autenticitás és jóság letéteményese, azon romlatlan és erényes emberi természet hordozója, amely mentes marad a kapitalizmus, és talán az általában vett civilizáció korrumpáló hatásától, és amelyet az emberiség felszabadítása érde-

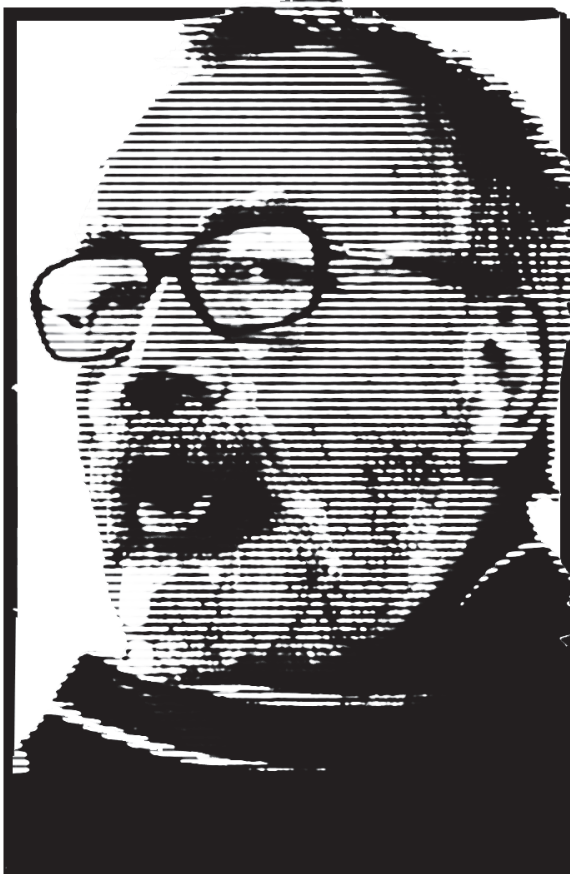
kében érvényre kell juttatni, végső soron nemigen tulajdonítható Rousseau-nak. Rousseau nem tartja a népet a romlatlan és eredendően erkölcsileg jó emberi természet letéteményesének, hiszen – szemben a közkeletű eszmetörténeti tévhittel – elveti az eredendően jó vagy erényes emberi természet elképzelését. Igaz ugyan, hogy Rousseau szerint a természeti állapotban az erény *helyét* a szánakozás és együttérzés termé-

zetes érzülete tölti be,⁷ ez azonban nem valódi erény és jóság, mivel végső soron „a társadalmi érintkezésből születtek erényeik és bűneik [az embereké – K.Zs.], s valamilyen módon egész erkölcsi létezésük a társadalom terméke.”⁸ Nincs tehát eredendő, a civilizált, társadalmi létezésétől független, befolyásától mentes népi – vagy bármilyen – erkölcs. Bár az *Igazság és osztály* felváltva beszél Rousseau álláspontjáról és egy rousseau-i álláspontról, a kötet más tanulmányai-
ban TGM hangsúlyozza, hogy a rousseau-i szocializmus hagyománya voltaképp Rousseau félreértésén alapul (61. old.). Ebben az értelemben tehát nagyon is helyénvaló egy rousseau-i – ám Rousseau-nak magának nem tulajdonítható – nézet-rendszerről beszélni, így a továbbiakban én is követem TGM terminológiáját.

A rousseau-i szocializmus a kapitalizmus meghaladását a kasztos vagy rendi

társadalom fölszámolásának mintájára gondolja el, a munkásosztályban a legújabb kor elnyomott rendjét látva: amint a XVIII. és XIX. század haladó mozgalmainak és forradalmainak fel kellett számolniuk a parasztság és a polgárság alávetettségét a monarchiának, az arisztokráciának és a klérusnak, hogy ezzel járuljanak hozzá az egyenlők társadalmának megteremtéséhez, úgy kell a szocializmusnak ma felszámolnia a munkás és a tőkés közötti hierarchikus társadalmi viszonyt. A szocializmus e rousseau-i felfogás szerint kontinuitást mutat a racionálisan igazolhatatlan hatalmi és státuszhierarchiákról az újkor liberális és republikánus politikaelméletében megfogalmazott egalitárius kritikával.

E nézettel szemben a szocializmus marxi felfogása nem morális, hanem hegeli, dialektikus természetű. A kapitalizmus meghaladása nem az eredendően jó és erényes emberi természet jogaiba helyezése az

elnyomó társadalmi hierarchiákkal szemben, aminek hordozója a tiszta és autentikus nép, illetve a munkásosztály, hanem az a történelmi folyamat, amelyben felszámolják a kapitalizmus belső ellentmondásait. A munkásosztály nem több, mint mozzanata – jóllehet, lényegi mozzanata – ennek a dialektikus történelmi folyamatnak, amelyben a kapitalizmus, a tőke felszámolja, meghaladja önmagát, így a kapitalizmussal együtt a munkásosztály is megszűnik. Ennek megfelelően a szocializmus, a forradalmi proletármozgalom célja nem lehet a munkásosztályban rejlő inherens erény érvényre juttatása, hanem ellenkezőleg, csakis a munkásosztálynak mint olyannak – és ezáltal a kapitalizmusnak – a megszüntetése. „Míg Karl Marx és a marxizmus a proletariátus *fölszámolását* célozza, E. P. Thompson [a rousseau-i szocializmus képviselője] a proletariátus *megdicsőülését* és diadalmas túlélését” (128. old.), hisz „[h]a a munkás eleme, mozzanata a tőkének, csak úgy változtathatja a kapitalizmust valami mássá, ha önmagát változtatja meg – nem-morális értelemben.” (177. old.)

Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a „kapitalizmus végéhez (és azon túlra) vezető út nem kerülheti meg a kapitalizmus [...] rendszerének kiteljesedését.” (129. old.) Ez nem csupán szűken vett történelmi értelemben igaz – nem csupán arról van szó, hogy a kapitalizmus rendszerének előbb ki kell teljesednie, mielőtt véget érhetne. A kapitalizmus meghaladásának a kapitalizmus kiteljesedése szellemi értelemben is előfeltétele: a kapitalizmus meghaladása a marxi felfogás szerint nem a társadalom alapszerkezetének átalakításában áll valamely eleve adott morális standard szerint, hanem a kapitalizmusban rejlő ellentmondások kifejlésében. A „kapitalizmus világitja be a társadalmat, a végső leleplezés, a végső apokalipszis, a végső megvilágosodás pedig csak akkor jön el, ha előbb átvágunk az elidegenedés homályán, amelynek energiája, démoni ereje egyedülálló a történelemben.” (130. old.) A kapitalizmusban démoni, sőt *fausti* erő rejlik (uo.). Amint Mefisztó nem más, mint „az erő része, amely örökké rosszra tör, s örökké jót mivel”, úgy a kapitalizmus is olyan ördögi erőt képvisel, amely nélkül a rajta túlmutató, felszabadult társadalom nemcsak nem érhető el, de meg sem érhető. Ezért „Marx nem »ellenzi« világnézetileg a kapitalizmust; az Rousseau. A kapitalizmus Marx szerint történelmi; Rousseau szerint maga a rossz.” (uo.)

A KOMMUNIZMUS MINT ANARCHIZMUS

Miben áll mármost a proletariátus fölszámolása és a kapitalizmus marxi értelemben vett meghaladása? Hová jutunk, ha átvágunk az elidegenedés homályán? Ha a cél nem pusztán a rendi jellegű hatalmi és státushierarchiák meghaladása, mint a rousseau-i szocializmusban, akkor pontosan micsoda? TGM ebben a tekintetben meglehetősen világosan fogalmaz, jóval világosabban, mint maga Marx: a kapitalizmus dialektikus önfelszámolásának végállapota és

egyúttal a forradalmi proletármozgalom végcélja, a kommunizmus – a közkeletű félreértéssel ellentétben – nem az állam totális uralma, hanem az *anarchia*. A kapitalizmus megszüntetése mindenfajta hegeli értelemben vett *pozitivitás* megszüntetését jelenti, azaz minden olyan megszilárdult, rögzült társadalmi struktúra, intézmény és kulturális konvenció felszámolását, amely az egyént saját elhatározásától függetlenül kötelező erejű előírásoknak, kényszernek vetheti alá (46. old. – különösen 17. lábjegyzet), mint amilyen az állam és jog: „Ebben az értelemben maga Marx is [...] lényegileg anarchista/anarchoszindikalista. Az anarchisták nemcsak állam-, de jogellenesek is, akárcsak Marx, habár okaik részben mások (a történelmi materializmus szemszögéből: »utópikusak«, hiszen erkölcsfilozófiai jellegűek).” (61. old.)

A megszüntetendő pozitivitás körébe tartozik továbbá jószerével minden, a társas emberi életet szabályozó formális és informális intézmény, szokás és tradíció – minden, amit szokásosan az emberiség jelentős civilizációs teljesítményeként tartunk számon. A kapitalizmus meghaladásának kommunista programját ezért joggal nevezhetjük *civilizációellenesnek, barbárnak* – jóllehet, érdemes szem előtt tartanunk, hogy amint Brecht olvasni szerető munkása rámutat, a civilizáció lényegileg nem egyéb, mint a rabszolgaság, háború, kizsákmányolás és elnyomás terméke. Így TGM kijelentheti: „a kommunisztáknak barbárokká kell lenniük – valójában azok is. Ellenségeink joggal gyűlölnék minket. Semmiféle kortárs (vagy bármilyen) intézmény nem létezhet majd. Semmi állandóság, tehát semmi hagyomány. Csak emberek.” (293. old.) Csakis az így értett pozitivitás felszámolása által szüntethető meg „az emberek legbelsőbb erejének, vágyainak, képességeinek egyöntetű és áthidalhatatlan elválasztása azoktól a céloktól, amelyek szolgálatában ezeket az erőket kibontakoztatni és gyakorolni kénytelenek” (183. old.). Az eredmény: a „bér nélküli munka, a jutalom nélküli szolgálat, a birtoklás nélküli élvezet, a kényszer nélküli kölcsönösség.” (321. old.) Mindez TGM Marx-értelmezésében természetesen nem erkölcsi ideál, hanem a kapitalizmus történelmi végzete.

Ez a radikális anarchista, anarcho-kommunista Marx-értelmezés természetesen koránt sem alaptalan, sőt a fennálló állami intézmények inherens elnyomó voltáról szóló marxi megjegyzések fényében védhető. Ugyanakkor mintha TGM némiképp túlértékelné, mennyire magától értetődő ez az interpretáció. Sok Marx-értelmező koránt sincs meggyőződve róla, hogy ilyen végtelenen intézményellenes álláspont tulajdoníthatnánk Marxnak. Példaként említhető

9 ■ William C. Roberts: *Marx's Inferno: The Political Theory of Capital*. Princeton University Press, Princeton, 2017.

10 ■ Ehhez a hagyományhoz kapcsolódnak például az intézményépítés, sőt az alkotmányosság központi szerepét hangsúlyozó marxista szerzők, Antonio Negri és Michael Hardt. Lásd például Antonio Negri–Michael Hardt: *Assembly*. Oxford University Press, Oxford, 2017.

William C. Roberts értelmezése, aki Marxot a XIX. század radikális republikánus hagyományához kapcsolja, a marxi társadalmi ideált pedig kommunista köztársaságok föderációjaként azonosítja.⁹ Marx az anarchistákhoz hasonlóan úgy véli, hogy a modern állam egy szükségszerűen zsarnoki és elnyomó hatalom képviselője, ám ebből még az olyan anarchista, mint Bakunyin vagy Kropotkin sem következettnek arra, hogy egy szabad társadalomban semmiféle intézmény, „semmi állandóság” nem létezhet majd.

Kétségtelenül fontos elkülöníteni Marx álláspontját attól a totalitárius etatista nézettől, amelyet rendszerint helytelenül hozzá kapcsolnak. Ám TGM azzal, hogy – mintegy a másik szélsőséget választva – Marx radikális anarchista, illetve anarcho-kommunista olvasatát teszi kizárólagossá, figyelmen kívül hagyja – és így vitára sem igen méltatja – a marxizmus egy gazdag és máig élő hagyományát, amely azt a kérdést vizsgálja, hogy az intézményes és társadalmi struktúraalkotás mely módjai férhetnek össze a kapitalizmus elnyomó és kizsákmányoló struktúráinak felszámolásával.¹⁰

LEHETSÉGES-E EGYÁLTALÁN MARXI SZOCIALIZMUS?

Míg a rousseau-i szocializmus erkölcsi, addig a marxi történelemfilozófiai kihívást intéz a kapitalizmussal szemben. Közülük TGM szerint csak az utóbbi tekinthető valóságos kihívásnak. A rousseau-i szocializmus egalitárius programja nem képes a kapitalizmus voltaképpen meghaladására. Elsősorban azért, mert a munkásosztályt elnyomott rendként gondolja el, nem pedig a kapitalizmus működésének strukturális mozzanataként. Csakhogy a munkásosztály rendi alávettségének felszámolása, azaz a társadalmi mobilitás növelésével a munkáslétnek mint örökletes állapotnak a felszámolása, a munkássághoz tapadó kulturális stigmák, előítéletek és státuszhiány megszüntetése nem érinti a munkásosztály strukturális helyzetét a kapitalista társadalmon belül (174. old.) – a munkásság mint rend eltörlése meghagyja a munkásságot mint osztályt (192. old.).

Ezt már önmagában az a tény is jelzi, hogy a munkásosztály rendként mára a világ nagy részén megszűnt létezni, és pedig éppen a kapitalizmus rendszerének kiteljesedése folytán. „Ma már tudjuk, hogy a munkásosztály *mint »rend«, mint »céh«* felszámolását maga a kapitalizmus hajtotta végre” (192. old.). Az összeszerelő üzemekben dolgozó kétkezi munkások és az informatikai szektorban dolgozó – Antonio Negri és Michael Hardt kifejezésével élve – „immateriális termelést” végző fehérgalléros dolgozók egyaránt a „munkás” strukturális pozícióját töltik be a kapitalizmus globális rendszerén belül, tehát munkaerejüket bérbe adva fáradoznak a tőke újratermelésén, anélkül azonban, hogy bármiféle kulturális vagy rendi-kasztos közösséget alkotnának.

A történelmileg létező munkásmozgalom – bármilyen mély tisztelettel adózott is Marxnak – elsősle-

gesen mindig is a rousseau-i szocializmus híve volt. (114. old.). Bármekkora *hévvvel ítélte* is el a polgári társadalmat és annak reformista liberalizmusát, politikai programja lényegileg az újkori liberális és republikánus progresszív politikával folytonos, egalitárius és haladáspárti, sőt pozitivistá és szcientista jegyeket mutatott. (295. old.). Ez éppúgy igaz a nyugati szociáldemokráciára, mint a Szovjetunióra és a valóban létező szocializmusra általában – ha ez utóbbiak egyáltalán a munkásmozgalom részének tekinthetők. A valóban létező szocializmus természete a kötet egyik központi témája. TGM elemzését röviden így foglalhatjuk össze: a valóban létező szocializmus a termelőeszközök köztulajdonba vételének marxi programja helyett egy olyan társadalmi-gazdasági berendezkedést valósított meg, amelyben az állam a termelőeszközök egyedüli magántulajdonosaként a tőkésosztály szerepét látja el.

A valóban létező szocializmus által létrehozott társadalom így egyáltalán nem szocializmus, hanem államkapitalizmus, amelyben megmarad a munkások elválasztása a termelőeszközöktől, megmarad a bérmunka, az értéktobblet kisajátítása, a pénz által közvetített árucseré, azaz a kapitalista társadalmak minden lényegi jellegzetessége. Bár a valóban létező szocializmust áthatotta a marxista szocializmus éthosza, az idővel mindinkább pusztá ideológiává (61. old.), retorikává, hamis tudattá (312. old.) vált, amely elfedte aényt, hogy e társadalmakban az egyenlőségen, a mértéktartáson, a kemény munkán alapuló kispolgári, sőt puritán-konzervatív társadalmi *mores* az uralkodó. A valóban létező szocializmus voltaképpen történelmi teljesítménye a zsarnoki elnyomás és terror árán megvalósított gazdasági és kulturális modernizáció, jóllehet, klasszikus polgári osztály nélkül. A valóban létező szocializmus eltörölte a feudális-rendi társadalom, a paraszti alávettség utolsó maradványait, az eredmény azonban nem szocializmus, hanem polgárság nélküli kapitalizmus lett. (257. old.).

Ha ez igaz, ha „[a] marxi szocializmusra sosem történt kísérlet” (181. old.), ha a valóságos szocializmus mindig inkább rousseau-i volt, mindig inkább a liberalizmussal rokon progresszív egalitarizmus oldalán állt, és a „munkásmozgalom mindig inkább Saint-Simon és Lassalle követője volt, mintsem Marxé” (295. old.), ám ez a fajta szocializmus lényegileg képtelen a kapitalizmus tulajdonképpen meghaladására, akkor a munkásmozgalom mégis milyen értelemben számított a kapitalizmus kihívójának? Erre a kérdésre a kötet nem ad explicit választ, ám a legkézenfekvőbb megoldás, hogy a munkásmozgalom hegeli értelemben az antikapitalista gondolat *hordozója* volt: amint Hegel világtörténelmi személyiségét sem a szellemfilozófia beteljesítésének célja vezérelte, hanem a közvetlen önérték, mégis képes a fennálló történelmi állapot meghaladására és a világtörténelem dialektikus továbbfejlesztésére, úgy a munkásmozgalom minden rousseau-i tévelygése ellenére is már

puszta létével megtestesítette és valóságos lehetőséggé tette a gondolatot, hogy a kapitalizmus nem szükségyszerű és öröktől való, meghaladása nem puszta ábránd, hogy egy másik világ lehetséges. A kapitalizmussal annak élő antitéziseként, „hegeli dialektikával feszült szembe a proletariátus” (448. old.).

Felvetődik azonban a kérdés, hogy pontosan mi alapozza meg ez utóbbi állítást. Minek alapján állítjuk, hogy a munkásmozgalomban csakugyan rejtett efféle forradalmi potenciál, hogy csakugyan a kapitalizmus antitézisének hordozója volt? TGM fontos állítása, hogy erre a kérdésre a marxi elméleten belül nem adhatunk választ: „A marxi elméletnek a proletariátus a transzcendenciája, nem a szubsztanciája, a marxi elmélet nem proletárelmélet: ezért nincs politikai filozófiája (vagy ami ugyanaz: erkölcsfilozófiája), ami az ortodox marxizmus szemzőgéből nézve utópizmus. A marxista ösztörténettudomány (közelebből: kritikai gazdaságtan) »illúziótlan«, amennyiben arról nem ad »fikciós« leírást, ami neki transzcendens »Túlsónak« tetszik (ti. a forradalmi proletariátusról)” (58. old.). Az, hogy a forradalmi proletármozgalom magában hordozza a kapitalizmus dialektikus meghaladásának lehetőségét, a marxi szocializmus előfeltevése, de nem a marxi társadalomelmélet állítása. Ez utóbbi „megmaradt a kapitalizmus kritikai történetfilozófiájának” (uo.), amely módszeresen elemzi, miként veti alá a kapitalizmus a modern társadalmi élet egészét eldologiasító struktúráinak, ám nem ad érdemi választ arra, „mi rántja ki a dologiságból a szubjektumot – ha még egyáltalán megvan, ha még nem dologiasodott el egészen, ha nem minden tudat hamis tudat” (447–448. old.).¹¹

A kapitalizmus forradalmi meghaladásának elméletét, azaz a marxista politikafilozófiát a Marx utáni generációknak kell kidolgozniuk azon történelmi tapasztalat fényében, hogy a valóságos proletariátus még a legforradalimbab helyzetekben sem igen látszik késznek a világtörténelem dialektikus továbblendítésére. „Lukács és elvtársai az 1917 és 1923 közti nagy forradalmi hullámból és a kommunista áradat későbbi elapadásából leszűrték, hogy a szocialista vagy kommunista társadalom tényleges kineveléséről szó sem lehet. [...] úgy döntöttek, létre kell hozni egy forradalmi-filozófiai »egyházat«, a Pártot [...] a »kommunista invariáns« megtestesítőjét és annak az igaz tannak a letéteményesét, amelyet a továbbiakban a mindenkorai valóságra kellett alkalmazni” (243–245. old.). Hogy e Marx nézeteitől TGM állítása szerint idegen elképzelés (448. old.) tartható politikafilozófiai választ ad-e az itt tárgyalt problémára, az legalábbis kétséges.

A HEGELI MARXIZMUSON INNEN ÉS TÚL

Végül tehát nincs válasz a kérdésre, hogy milyen értelemben intézett kihívást a munkásmozgalom a kapitalizmussal szemben. Az az állítás, hogy a

munkásmozgalom több volt, mint a marxi retorika köntösébe öltöztetett rousseau-i egalitárius progresszivismus, vagy hogy ennél több egyáltalán lehetséges-e, nem nyer filozófiai megalapozást. Így aztán arra sincs válasz, meghaladható-e a kapitalizmus rendszere. A megoldás lehetséges irányait csupán itt-ott elejtett megjegyzések sejtetik: „Míg létre nem jön dolgozók és nem dolgozók, de legfőképp produktív és nem produktív társadalmi csoportok transzcendentális identitásának szintézise a tőkével való együttes szembenállás jegyében, fasisztoid hatalmak maradnak uralmon.” (391. old.) Hogy mi is voltaképpen a transzcendentális identitások e szintézise, és miként jöhet létre, rejtély marad. Másol: „A munkásosztály néma. Sztrájkokat alig tartanak. Ezt a csatát a transznacionális tőke és honi ügynökei, valamint lokális etnikai középosztályok, etnicisták és klerikális értelmiségiek vívják. Valódi baloldal nem bukkant föl. Még.” (229. old.) Eldöntetlen marad azonban, hogy amire ez a „még” utal, jóslat, remény, vagy puszta vágyalom. Ám éppen ezek a megjegyzések mutatják, hogy TGM nem helyezkedik a teljes reménytelenség és kiüttlanság álláspontjára.

Bár a kötet nem mutat be egy kidolgozott megoldási javaslatot, úgy gondolom, az *Új kelet-európai baloldal* című, legkorábbi írástól kezdve az *Igazság és osztályon át* a Hegellel foglalkozó és a függelékben közölt *Rapszódia dialektikus prózában* című zárótanulmányig jelen van a gondolat – jóllehet többnyire csupán utalásként, implicit módon –, hogy ha lehetséges egyáltalán megoldás, ahhoz a hegeli dialektika újrafelfedezésén, démoni-fausti potenciáljának kiaknázásán át vezethet az út. Honnan ez a megelőgezett bizalom a hegeli filozófia és a hegeliánus marxizmus iránt? Ezt mindenekelőtt úgy érthetjük meg, ha figyelembe vesszük a kötet tágabb elméleti kereteit és eszmetörténeti beágyazottságát a marxista filozófia hagyományába. Érdemes megjegyezni, hogy a XX–XXI. századi marxista filozófia és társadalomelmélet jelentős szerzői – például Alain Badiou, Antonio Negri, Robert Kurz, Jodi Dean és mások –, akiket TGM nyilvánvalóan behatóan ismer és a kötetben gyakran a legmélyebb tisztelet hangján méltat, kevés kivételtől eltekintve mégis csak futólag, szinte illusztratív jelleggel kerülnek említésre. Nézeiteket TGM legtöbbször nem veti alá mélyreható elemzésnek, nem válnak valódi vitapartnerré. Figyelmét sokkal inkább olyan klasszikus szerzők kötik le, mint Marx, Lenin, Trockij, Luxemburg, Korsch, Bloch és mindenekelőtt Lukács.

Maga az a gondolat is, hogy a marxi elméletnek a hegeli dialektikán alapuló, nem morális politikaelméletre van szüksége ahhoz, hogy érdemi kihívást intézhessen a kapitalizmus rendszerével szemben, közeli rokonságban áll a *Történelem és osztálytudat* központi problémafelvetésével. Úgy tűnik, mintha TGM ebből a lukácsi, azaz hegeli marxista perspektívából tekintene a munkásmozgalom bukása utáni történelmi helyzetre és tenné fel a kérdést: hogyan

tovább?¹² Ez a megközelítés sok szempontból természetesen bizonyul: lehetőséget kínál a szocializmus rousseau-i és marxi-hegeli változatainak elkülönítésére, a munkásmozgalomnak a kapitalizmus antitéziseként való értelmezésére és így tovább. És úgy tűnhet, a hegeli marxizmus egyetlen – tarthatatlan – alternatívája a „visszakullogás a kritikai elmélettől az ahistorikus moralizáláshoz, Hegeltől és Marxtól Kanthoz” (151. old.).

Am ha egyszerűen előfeltételezzük e Lukács ihlette hegeli marxizmus elméleti keretét, adások maradunk a számadással nemcsak a hegeli marxista hagyomány olyan kritikáiról, mint Althusseré, de mindazon továbbgondolásairól is – például Marcuse, Adorno vagy Mario Tronti munkáiban, amelyeket TGM természetesen említ, de nem elemez –, amelyek *küzdülöpontja éppen a hegeli marxizmus lukácsi programjának kudarca, és a megállapítás, hogy a német idealizmus programja* – amelynek beteljesítését a hegelianus szerzők a marxizmustól várják – klasszikus formájában mára érvényét veszítette. Az *Antitézis* zárógondolata az, hogy a marxi elméletben meghatározó, démoni-fausti erőt hordozó hegeli dialektikus megközelítés mára kiveszett: „Hegel dómóniája hiányzik” (448. old.). A következő magától értetődő lépés annak a mélyreható elemzése lenne, hogy e démoni perspektíva miért hiányzik, visszanyerhető-e és a hegeli marxizmus huszadik századi történetének fényében egyáltalán érdemes-e visszanyerni. Erre az elméleti feladatra a kötet még nem vállalkozik, elvégzését a szerző későbbi munkáitól kell majd várjunk.

Az *Antitézis* elemzéseinek fényében még kétséges, hogy a marxi filozófia mutathat-e kiutat a posztfasiszizmussal és etnicizmussal egybeszórt kapitalizmus világrendjéből. A kapitalizmus pozitívitásának felszámolása – az az állapot, amelyben nincs semmilyen intézmény, semmi állandóság, csak emberek – egyelőre megmarad, ha nem is utópiának, de ideálnak, és a gondolat, hogy ez az ideál megvalósítható: hittételnek. Csak „annyi bizonyos, hogy Marx filozófiája (akárcsak Hegel másik nagy kritikusáé, Søren Kierkegaard-é) tragikus.” (uo.) Ugyanakkor meglehet, hogy akárcsak Kierkegaard-nál, a kétségbeeséstől végül nem a (hegeli) filozófia, hanem *éppen* a hit mozdulata menekít majd meg. □

11 ■ TGM nem tárgyalja sem a korai, sem az érett Marxnak a kapitalizmus forradalmi meghaladásáról szóló – elszórt és kidolgozatlan, de a szakirodalom által széles körben elemzett – állításait, például *A tőke* első kötetének *A tőkés felhalmozás történelmi tendenciája* című fejezetében.

12 ■ Ez természetesen nem jelenti, hogy TGM ne reflektálna kritikusan Lukács munkásságára, különösen kései műveire.

Tisztelt Olvasónk!

*2021-ban ismét
személyi jövedelemadójának*

SZÁZALÉKÁVAL

*támogathatja a
Budapesti Könyvszemle
megjelenését.*

*A Budapesti Könyvszemle Alapítvány
adószáma:*

19008044-1-43